

Inhoud

Inleiding 11

‘Mijn naam werd tot symbool’ 25

1. De weg naar de bekendheid 27
  - De zelfpromotie van een elite-eenheid 30
  - De kleine minister-president 31
  - De ongekroonde koning der Joden 35
  - Een belangrijk man 40
  - Al doende leert men 45
  - Vloeiend Hebreeuws 48
  - Het perfecte symbool 53
  - Public relations 56
  - De duivelse verleider 60
  - Gemengde berichten 63
  - ‘Ik was overal tegelijk’ 68
  - De vriend van de grootmoefiti 72
  - De krankzinnige 79
  - Oorlogsmisdadiger nr. 14... 9... 1 84
2. De naoorlogse carrière van een naam 90
  - ‘Ik spring lachend in mijn graf...’ 93
  - Doordachte vluchtplannen 96
  - Het spook van Neurenberg 98

3. Verafschuwde anonimiteit 106
  - 'Noordvesting' 110
  - Familiebanden 113
  - Eichmanns aarzelingen 116
  - Gezinsbezoek? 120
  - Een goed georganiseerde vlucht 126
  - Handelsreiziger voor eigen rekening 132

Intermezzo – Dwaalsporen in het Midden-Oosten 136

Eichmann in Argentinië 145

1. Het leven in het 'belofde land' 145
  - Kerstpost van oom Ricardo 150
  - In voor- en tegenspoed 164
2. Thuisfront 172
  - Duits-Argentijnse betrekkingen 181
  - Eichmann op een presenteerblaadje 187
3. Vriendendiensten 197
  - Andere krantenkoppen 208
  - Nazigoud 210
  - Opnieuw de deskundige 212
  - De triomf van het leven 218
  - Een hopeloze bende in een hopeloze positie 230

De Sassen-gesprekken 242

1. Eichmann als auteur 250
  - De 'Argentijnse documenten' 255
  - De 'anonieme "onderzeeboot"-varende zwerver' 259
  - De anderen hebben gesproken, nu is het woord aan mij! 263
  - Afgeronde geschiedenis 266
  - De open brief aan de bondskanselier 274
  - En de moraal? 277
  - Oude schulden en nieuwe strijdmakers 289
  - Tussen rechtvaardigingsdrang en demagogie 295

- 2. Eichmann in gesprek 299
  - De verdragspartners 299
  - De uitgever: Eberhard Fritsch 300
  - De ‘coauteur’: Willem Sassen 303
  - De Sassen-gesprekken 308
  - Datering en het voordeel van de dilettant 312
  - Een maatschappelijke gebeurtenis 317
  - Damesbezoek 322
  - De onbekende helper: doctor Langer 327
  - Woordgeweld als wapen 333
  - De vijanden: boeken 340
  - Het besef: uitroeiing 350
  - Vertrouwensbreuken 355
  - De bemiddelaar: Ludolf von Alvensleben 361
  - ‘De leugen van de zes miljoen’ 371
  - Het premature slotwoord 379
  - Einde zonder conclusie 385

Schijnbaar veilig 389

- De informant Lothar Hermann 392
- Terug naar Duitsland? 398
- Bormann in Argentinië 410
- ‘Mijd Eichmann.’ 412
- Fritz Bauers bronnen 416
- Eichmann in Koeweit 422
- Ik had geen kameraden 432

Een nieuwe rol – Eichmann in Jeruzalem 450

Naspel 457

- Het Sassen-materiaal 458
- De verkoop 460
- Eichmann en de Argentijnse erfenis 464
- De goudmijn van Eichmanns teksten 466
- Life* en de gevolgen 471
- De jacht op de getuigenissen 474
- Gebrekkige veiligheidsmaatregelen 477
- De Israël-kopie 482

Een bewijsmiddel wordt ontkracht	486
Analyses en oude hulpmiddelen	491
Na Eichmann	494
De verdwenen geluidsbanden	496
Herontdekkingen	502
Aanvulling: de BND-dossiers of Eichmanns vierde carrière	509
Het laatste woord is nog niet gezegd	520

Afkortingen	524
Noten	526
Bronnen en literatuur	665
Personenregister	691
Dankwoord	700

Inleiding

Mij is alles nog lang niet helemaal duidelijk

Hannah Arendt[†]

Altijd wanneer de systematische uitroeiing van miljoenen mannen, vrouwen en kinderen het onderwerp van gesprek is, valt vroeg of laat zijn naam, hoewel het inmiddels zelfs al niet meer duidelijk is hoe zijn voornaam luidde. Was dat nu Karl Adolf? Of Otto? Wanneer we aannemen allang alles over iemand te weten, zijn het zulke simpele vragen waarop we opeens het antwoord schuldig moeten blijven. Zitten er dan echt nog zulke grote gaten in onze kennis over de man naar wie al sinds jaar en dag zoveel aandacht uitgaat in studies en de media? Adolf Eichmann laat in dit opzicht zelfs namen als Heinrich Himmler of Reinhard Heydrich ver achter zich. Waarom dan weer een boek over hem? Het antwoord is simpel. Ik wilde achterhalen wie op de hoogte was van Adolf Eichmanns bestaan voordat hij in de fameuze Mossad-operatie uit Argentinië naar Israël werd ontvoerd om daar terecht te staan.

Eichmanns visie daarop ligt voor de hand: ‘Tot 1946 was ik nagenoeg onbekend, totdat ene doctor Höttl [...] mij tot moordenaar van vijf, zes miljoen Joden bestempelde.’² Dat een aangeklaagde zoiets zegt is weinig verrassend, vooral niet in het geval van zo’n misdaad. Eichmanns beroemdste uitspraak was per slot van rekening dat hij ‘slechts een radertje in de vernietigingsmachine van Adolf Hitler’ was. Het is echter verbijsterend dat in studies naar Eichmann deze woorden tot vandaag de dag klakkeloos worden overgenomen. Andere hoogoplopende meningsverschillen rond deze massamoordenaar ten spijt is iedereen het met elkaar eens dat

tot zijn proces in Jeruzalem de naam Eichmann slechts in kleine kring bekend zou zijn geweest.³

Tijdens het lezen van oude kranten begon ik te vermoeden dat er iets niet klopte aan zowel Eichmanns verhaal als aan de studies over zijn persoon. De Israëlische premier David Ben-Goerion verraste op 23 mei 1960 de wereld met het nieuws dat Israël Adolf Eichmann had opgepakt en dat hij terecht zou worden. Het gevolg daarvan waren niet tal van vraagtekens met betrekking tot zijn persoon, maar wel pagina's lange artikelen met gedetailleerde informatie over een man die indertijd zogenaamd nauwelijks werd gekend. Eén blik op de voor 1960 verschenen publicaties was voldoende om de laatste twijfels weg te nemen.

Lang voor het proces had deze vermeende onbekendheid al meer bijnamen toebedeeld gekregen dan het leeuwendeel van de andere nazi's: Caligula, de ongekroonde koning der Joden, leider van de volkerenmoord, grootinquisiteur, ingenieur van de Jodenmoord, de *Endlöser*, bureaucraat en massamoordenaar. Stuk voor stuk etiketten die Eichmann al in de periode 1939-1960 kreeg opgespeld. Die werden hem niet in het geheim toegekend, maar in kranten, brochures en boeken die slechts opgeslagen hoeven te worden om te ontdekken wat men indertijd wist over Adolf Eichmann en wat men van hem vond. In die jaren was echter ook sprake van personen die net zo eensgezind het tegendeel over hem beweerden. Dat waren zijn voormalige collega's en de naoorlogse nazi's die hun kennis van de feiten koste wat het kost wilden verdoezelen.

Maar als dit alles inderdaad het geval was, dringt zich meteen de volgende vraag op: wanneer en waardoor ging die kennis over Eichmann verloren? Hoe kon hij langzaam maar zeker uit ieders zicht verdwijnen? Het antwoord op deze vragen heeft alles te maken met de problematiek rond die ongeëvenaarde misdaad tegen de mensheid die naar believen met Holocaust, Shoah of uitroeiing van de Joden wordt aangeduid.

We koesteren het beeld van misdadigers als louche figuren die uit angst voor de publieke opinie hun delicten alleen in het grootste geniep begaan, en we stellen ons diezelfde publieke opinie graag voor als consequent in haar veroordeling en het ter verantwoording roepen van ontmaskerde misdadigers. Tijdens de eerste pogingen tot bezinning op het proces van de verdrijving en het stelselmatig ver-

moorden van de Europese Joden nadat hun eerst hun rechten al waren ontnomen, werd nog helemaal uitgegaan van dit cliché van het lichtschuwe sujet dat achter de rug van de volksgemeenschap om zijn wandaden begaat. Maar de wetenschap heeft dit beeld van oorlogsmisdadigers als een groepje antisociale zieke geesten binnen een verder fatsoenlijke bevolking, die indien ze op de hoogte was geweest collectief weerstand had geboden, allang achter zich gelaten. Inmiddels zijn we het een en ander wijzer geworden over de werking van de nationaalsocialistische ideologie, de dynamiek van het collectief handelen en de invloed van totalitaire systemen op het individu. We zijn gaan inzien dat een sfeer van geweld ook van invloed kan zijn op mensen die geen overdreven sadistische neigingen hebben, en we weten hoezeer het opdelen van werkzaamheden ten koste gaat van het individuele verantwoordelijkheidsgevoel. Maar de meningen over hoe een dader als Adolf Eichmann precies getypeerd moet worden, lopen als voorheen nog zeer uiteen. Afhankelijk van de auteur wordt hij voorgesteld als een doodnormaal mens die zich door het totalitaire regime tot een gewetenloze moordenaar liet maken, als een radicale antisemiet die een totale uitroeiing nastreefde of als een geesteszieke die aan het regime een dekmantel voor zijn sadisme ontleende. Veel ideeën over Eichmann sluiten elkaar dan ook uit. Bovendien hebben die ideeën aan radicaliteit gewonnen onder invloed van de discussies rond Hannah Arendts *De banaliteit van het kwaad*. Eén aspect is daarbij echter vrijwel niet aan de orde gekomen: het aspect van de openbaarheid. Het ontbreekt aan een studie over het ‘fenomeen Eichmann’ vóór Jeruzalem en daardoor aan inzicht in het beeld dat men van hem had tijdens de verschillende periodes van zijn leven.

Jean-Jacques Rousseau was de eerste die inzag dat voor een ongegronde aanspraak en het daaruit volgende onrecht altijd twee partijen nodig zijn: degene die de aanspraak doet en alle anderen die geloven dat hij terecht is gedaan.⁴ Wie zich verdiept in de invloed van Adolf Eichmann op de publieke opinie, leert tegelijkertijd veel over de gevaarlijke kanten van deze merkwaardige coöperatie, die vooral riskant is wanneer iemand die wisselwerking zo goed doorziet als de beruchte ‘Jodenbaas’. Daarom is de geschiedenis van Eichmanns persoon zoals ze in dit boek wordt verteld geen chronologisch overzicht van zijn misdaden of een beschrijving van hoe hij

geleidelijk daartoe is gekomen. Het is een reconstructie van de invloed die van zijn persoon uitging: wie kende Eichmann op welk moment, wat waren de meningen over hem en hoe reageerde hij op wat anderen over hem wisten en dachten? In welke mate deed Eichmann zich op een bepaalde manier voor en welk effect heeft zijn rolspel gehad op zijn carrière als moordenaar en op ons beeld van de geschiedenis?

Dat een reconstructie van dit alles nu hoe dan ook mogelijk is, danken we aan het unieke bronnenmateriaal: van en over Eichmann resteren meer documenten en getuigenissen dan van of over welk ander nazikopstuk ook. Zelfs Hitler en Goebbels moeten het met minder materiaal doen. Dat ligt niet zozeer daaraan dat Eichmann de oorlog nog zeventien jaar overleefde, en evenmin aan de indrukwekkende hoeveelheid procesmateriaal die de Israëliëse justitiële autoriteiten hebben verzameld, maar vooral aan zijn eigen drang tot praten en schrijven. In elke levensfase en afhankelijk van zijn publiek en bedoelingen gaf Eichmann zichzelf opnieuw gestalte. In welke hoedanigheid hij ook optrad – als ondergeschikte, superieur, dader, vluchteling, balling of beklagde –, voortdurend hield hij nauwlettend in de gaten welk effect er van zijn persoon uitging en probeerde hij optimaal gebruik te maken van de situatie. Er ging een methode schuil achter deze manier van doen, wat bij de vergelijking van de vele door hem neergezette personages snel duidelijk wordt.

Alleen het beeld dat Eichmann in Jeruzalem bewust van zichzelf oppriep, is echter werkelijk bekend en beschreven. Het was overduidelijk wat daarbij de opzet was: hij wilde het leven behouden en zich rechtvaardigen. Wie wil weten hoe dit in Jeruzalem gepresenteerde beeld zich verhoudt tot de massamoordenaar Eichmann, ontkomt er niet aan zich te verdiepen in de Eichmann voor hij zijn opwachting maakte bij het proces en moet daarbij ook de sprong wagen voorbij de interpretaties die louter gebaseerd waren op zijn latere presentatie.

Volgens Eichmanns uitspraken in Jeruzalem was zijn werkelijke leven – het leven waarnaar hij steeds had uitgezien – pas begonnen in 1945, op het moment dat het waandenkbeeld van het Duizendjarige Rijk in gruzelementen lag. De 'Jodenbaas' zou daarna de onschuldige konijnenfokker zijn geworden die hij diep in zijn hart altijd al was geweest, want vooral anderen hadden samen met het

naziregime het kwaad belichaamd. Zijn carrière onder Adolf Hitler was hoe dan ook het resultaat van toeval geweest. Maar omdat Eichmann beseftte dat daar anders over kon worden gedacht, had hij voorzichtigheidshalve afstand gedaan van de naam Adolf Eichmann en liet hij zich zelfs door zijn vrouw nog slechts bij zijn eerste voor-naam noemen, die van zijn opa afstamde: Otto.⁵ Terwijl alle andere nazi's zich overgaven, dook hij onder de naam Adolf Karl Barth onder in het leger aan krijgsgevangenen en presenteerde hij zich bij zijn verhoor als Otto Eckmann, totdat het hem lukte te vluchten, waarna hij als Otto Heninger samen met andere met nieuwe namen getooide mannen zich op de Lüneburger Heide eerst bezighield met houthakken en vervolgens met kippen houden, maar vooral met het 's avonds door zijn vioolspel in vervoering brengen van plattelandsvrouwen.

Aan het leven van Otto Heninger, dat al veel weg heeft van Eichmanns latere bestaan als Argentijnse konijnenfokker, kleefden echter twee grote nadelen: hij miste zijn gezin en hij werd gezocht als oorlogsmisdadiger. 'In de vijf jaar die ik als "mol" ondergronds doorbracht, werd het tot mijn tweede natuur om bij elk nieuw gezicht dat ik zag me af te vragen: ken je dit gezicht? Komt het je op de een of andere manier bekend voor? Doet hij zijn best zich een ontmoeting met jou te herinneren? Tijdens deze jaren verliet mij nooit de angst dat er plotseling iemand achter me kon staan die riep: "Eichmann!"'⁶

De hoop dat er in de loop der jaren wel gras zou groeien over de massamoord door de nazi's bleek in zijn geval ijdel. Uiteindelijk zag hij alleen nog de uitweg van een vlucht. Zodoende verdween in 1950 ook Otto Heninger. In diens plaats ging in Genua Ricardo Klement scheid, die in Argentinië met echte papieren een nieuwe identiteit kreeg en daar het leven begon waarnaar hij altijd had verlangd. Hij vond werk bij de bouw van een waterkrachtcentrale, leidde een groep landmeters kriskras door Tucumán, het subtropische gebied in het noorden van Argentinië dat met zijn bergen en dalen de Alpen bij hem in herinnering riep, en had alle tijd om op een paardenrug lange tochten te ondernemen, de bergen te verkennen, over de pampa te zwerven en zelfs om twee keer een poging te wagen de Aconcagua te beklimmen, de hoogste berg van het Amerikaanse continent.

Nadat twee jaar later ook zijn vrouw en hun drie zonen eindelijk hun opwachting hadden gemaakt, nam hij de jongens mee op zijn zwerftochten, leerde hun paardrijden en vissen en droeg hij zijn liefde voor de natuur op hen over. Weliswaar bedierf het faillissement van het bedrijf voor enige tijd de stemming in het gelukkige gezin omdat Ricardo Klement op dat moment nieuw emploti moest zien te vinden en hij daarbij niet altijd een even gelukkige hand van kiezen had, maar vanaf uiterlijk 1955 stond niets zijn geluk meer in de weg. Niet alleen kreeg hij een betrekking als beheerder van een konijnenfokkerij, maar ook, hoewel zijn vrouw de veertig inmiddels was gepasseerd, zijn vierde zoon. Vader Adolf was in elk geval trots op de kleine 'Hasi'. Hij dacht eraan een huis te bouwen voor zijn onvolprezen vrouw, vier zonen, teckel Fifi, Duitse herder Rex, koekeksklok en Alpenschilderijen.⁷ Als hij niet door de Mossad was ontvoerd, leidde Ricardo Klement nu nog altijd zijn onschuldige Argentijnse leventje...

Aan dit ontroerende verhaal zit slechts één aspect scheef: zijn paspoort mocht dan de naam Ricardo Klement vermelden, maar Eichmann heeft in Argentinië nooit het leven geleid van een nazi die zijn verleden had afgezworen en van een volstrekt apolitieke natuur liefhebber. Eichmann hield niet van idylles. Voor hem duurde de oorlog, zijn oorlog, nog steeds voort. De Obersturmbannführer (luitenant-kolonel) van de ss mocht dan buiten functie zijn gesteld, de fanatieke nationaalsocialist in hem was dat niet. Hij moest het nu doen zonder een totalitaire staat waarin hij miljoenen de dood in had kunnen jagen zonder dat hij persoonlijk ook maar tegen een van hen zijn hand had hoeven heffen, maar dat maakte hem nog lang niet machteloos. Op de momenten dat hij als bijna-vijftiger na gedane arbeid met een glas rode wijn op de veranda van de konijnenfarm zat, vijftig kilometer van zijn gezin verwijderd, kon zelfs zijn vioolspel hem niet de idylle van zijn bestaan doen inzien. De verklaring daarvoor was niet dat er op de vijfendertigste breedtegraad nauwelijks sprake is van een zonsondergang en dat de duisternis daar sneller valt en completer is dan in Noord-Europa. Nee, in de avonduren las en schreef hij. Dat was allesbehalve een contemplatieve bezigheid. Op die momenten was hij geen oudere vergenoegde heer die van zijn lectuur genoot, maar veranderde de vriendelijke konijnenfokker in een man die boeken tegen de muur

smeet en ze wel aan stukken kon scheuren, in een man die agressief en eindeloos honende opmerkingen en beledigingen neerpende in de marges van elk boek dat hij las, die als een bezetene stapels papier volschreef met zijn kritieken en verhandelingen. Zijn potloden braken onder het geweld van zijn gekrabbel, zijn strijdlust was ongebroken. De ideologische krijger wenste niet te capituleren. En hij was lang niet de enige.

Dat we dit alles nu weten, vloeit voort uit een gelukkig toeval. De laatste twee jaar zijn in verschillende archieven documenten opgedoken waarover vorige onderzoekers nog niet konden beschikken. Daardoor kan voor het eerst een volledige reconstructie plaatsvinden van de ‘Argentijnse documenten’, ofwel Eichmanns eigen in ballingschap vervaardigde notities in combinatie met de gespreksverslagen en de oorspronkelijke opnames van de gesprekken die bekendstaan onder de niet geheel adequate benaming ‘Sassen-interviews’. Deze meer dan 1300 pagina’s onthullen niet toevallig Eichmanns leven en denken voor zijn arrestatie.

Deze eerste poging tot beschrijving en interpretatie van de volledige ‘Argentijnse documenten’ betekent ook een zich verdiepen in de belangrijkste naoorlogse bron over de nationaalsocialistische misdaden tegen de mensheid. Opeens worden verbanden duidelijk die tot dusver aan het oog waren onttrokken. Maar wat vooral duidelijk wordt, is dat zelfs een Eichmann op de vlucht niet voor de anonimiteit en verborgenheid wenste te kiezen. Ook in Argentinië wilde hij niet onopgemerkt blijven en wilde hij opnieuw een symbool van een nieuwe tijd worden.

Wie het licht zoekt, wordt gezien. Eichmann had na 1945 met aanzienlijk meer mensen omgang dan tot nu toe steeds is aangegenomen. Wie zijn gangen tijdens zijn onderduikperiode en jaren in ballingschap nagaat, stuit niet alleen op Eichmann-jagers en moordcommando’s, maar in veel grotere mate op helpers, sympathisanten en ook al snel weer bewonderaars en vrienden. Ieder van hen zou zich later nog lang achter de leugen verbergen Eichmann niet gekend of slechts vluchtig ontmoet te hebben. Zoals Willem Sassen, een Nederlandse vrijwilliger bij de Waffen-ss en propagandist van de oorlog, tientallen jaren lang met succes kon beweren niet meer dan Eichmanns ‘ghostwriter’ te zijn geweest, zo ontkende het merendeel ooit met de gezochte in connectie te hebben gestaan.

Die beweringen zijn inmiddels allemaal ontkracht. Uit de ‘Argentijnse documenten’ blijkt ook wie allemaal contact hebben gezocht met Eichmann om met hem over vroeger te praten, maar vooral om samen te discussiëren over politieke toekomstplannen. Eichmann leidde in Argentinië net zomin een mislukt leven waarin iedereen hem meed als dat Willem Sassen louter een nieuwsgierige journalist was of dat Ludolf von Alvensleben, voormalig chef-adjutant van Himmler, het nationaalsocialisme zou hebben afgezworen.

Hoezeer hun bestaan ook werd genegeerd, in Argentinië verbleef een groep voor de geallieerde rechters gevluichte nazi’s die zich opnieuw bij elkaar aansloten omdat ze grotere ambities hadden dan alleen het in alle rust een nieuw leven opbouwen. Eichmann en kompanen leverden ver van hun land van herkomst en in de vrijheid van hun ballingschap voortdurend commentaar op de ontwikkelingen in Duitsland en de wereld. Ze streefden grote politieke revoltes na, beijverden zich om een netwerk van gelijkgezinden op te zetten en gingen zelfs over tot het vervalsen van documenten teneinde tegenover de werkelijkheid hun beeld van een zegevierend nationaalsocialisme te kunnen stellen. En Adolf Eichmann was een van hen. Hij trad vol zelfovertuiging en betrokken op en werd geraadpleegd omdat hij zich bewezen had als deskundige in miljoenvoudige moord, precies zoals hij het als afdelingshoofd binnen het Reichssicherheitshauptamt gewend was geweest.

Eichmann in Argentinië is dus niet het verhaal van een eenling, maar de kroniek van de wonderbaarlijke tweede carrière van de luitenant-kolonel buiten dienst als deskundige op het terrein van de geschiedenis en wederom de ‘Jodenkwestie’. Hoeveel moeite hij zich later ook getroostte om alles en iedereen ervan te overtuigen dat hij gelouterd en veranderd was door de oorlog, wie zich verdiept in zijn denken en sociale leven in Argentinië komt tot een heel andere slotsom. Als Eichmann al ooit werkelijk de vredelievende onschuldige Ricardo Klement had willen zijn, dan pas toen hij in Israël in de cel zat. In Argentinië ondertekende hij voor zijn kameraden de opdrachten op zijn portret trots met ‘Adolf Eichmann – ss-Obersturmbannführer b.d.’.

Eichmann liet zich na 1945 echter niet alleen in Argentinië gelden. Zijn naam was evenzeer in het geheugen van het naoorlogse Duits-

land blijven hangen. Hoe weinig men hem zich later ook wenste te herinneren, er zijn meer dan voldoende artikelen en andere publicaties voorhanden die duidelijk maken hoezeer de Duitsers zich nog bezighielden met Eichmann en datgene waarvoor hij stond. Wie de betekenis van het 'fenomeen Eichmann' wil achterhalen, heeft echter de beschikking over nog een andere, indirecte bron van onschatbare waarde: de getuigenissen van zijn slachtoffers en zijn jagers, maar vooral die van zijn voormalige collega's en alle andere ingewijden. Zij waren hem namelijk alleen al niet vergeten omdat ze bang waren dat hij zich hen even goed herinnerde als zij hen. Wie deze man had gekend of alleen maar wist wie hij was, wilde niet alleen al vanwege deze herinnering opgepakt worden. Een eerste schets van de betekenis van Adolf Eichmann in de jaren direct na de oorlog in met name de jonge Bondsrepubliek en Oostenrijk kan worden gegeven aan de hand van documenten van de Amerikaanse geheime dienst, opsporingslijsten en de schaarse door het Openbaar Ministerie, de binnenlandse veiligheidsdienst en het ministerie van Buitenlandse Zaken vrijgegeven dossiers.

Eichmann, of althans het beeld dat men van hem had, werd steeds meer een factor van politieke betekenis. De kroongetuige van de grootste misdaad tegen de mensheid vormde alleen al door het feit dat hij nog leefde een bedreiging voor de pogingen om het verleden te boven te komen door alles zo snel en zo volledig mogelijk te vergeten. Maar omdat Eichmann ook in Argentinië geen onopvallend leven wenste te leiden en zelfs een open brief aan bondskanselier Konrad Adenauer schreef, werd hij van een bedreiging uiteindelijk tot een gevaar. Wilde men werkelijk dat de man die zoveel wist zich ook in de Bondsrepubliek kon roeren?

Dit alles maakt de queeste naar Eichmann tot een ingewikkeld relaas dat uitstijgt boven een onderhoudend verhaal vol liefde, verraad en dood. Er was namelijk sprake van meer partijen dan die van de slachtoffers of de nazi-jagers die de miljoenvoudige moordenaar koste wat het kost wilden vinden; er was sprake van meer betrokkenen dan deze of gene regering die al dan niet handig te werk ging. Er waren daarnaast velen die tegen elke prijs wilden voorkomen dat met de persoon zelf ook het verleden uit ballingschap terugkeerde. Om de bijna onbedwingbare drang tot zwijgen te overwinnen was veel meer nodig dan de opmerkingsgave van een blinde Argentijn

die in de vriend van zijn dochter de zoon van een oorlogsmisdadiger onderkende. Het verhaal van Eichmann vóór Jeruzalem is ook een aaneenschakeling van gemiste kansen om een werkelijk nieuw begin te maken, aangezien de moed ontbrak hem in Duitsland voor de rechter te brengen. Door dit verhaal te vertellen wordt wellicht ook duidelijk in hoeverre bepaalde structuren stand wisten te houden na de oorlog, aangezien de nieuwe staat de gevolgen daarvan te boven moest zien te komen zonder dat hij over nieuwe arbeidskrachten kon beschikken.

Dat er vandaag de dag nog altijd Duitse autoriteiten zijn die hun Eichmann-dossiers niet openbaar willen maken omdat zij de inhoud ervan kenmerken als gevaarlijk voor het staatsbelang, is niets minder dan een schandaal. Adolf Eichmann, de luitenant-kolonel van de ss buiten dienst, had allang geaccepteerd moeten zijn als deel van de Duitse geschiedenis.

Sinds in 1963 *De banaliteit van het kwaad* verscheen, treedt elke auteur die over Adolf Eichmann schrijft tegelijkertijd in dialoog met Hannah Arendt, de auteur van dit boek.⁸ Deze Joodse uit Königsberg, die filosofie studeerde bij Martin Heidegger en Karl Jaspers totdat ze door het nationaalsocialisme genoodzaakt werd te vluchten, reisde in 1961 naar Jeruzalem, naar het proces tegen Eichmann omdat ze dat wilde doen wat filosofen altijd willen: begrijpen. Niemand begrijpt iets zonder meer. Men brengt daarbij altijd zijn denken in, evenals zijn ervaring ofwel zijn visie op de wereld tot vandaag.

Hannah Arendt wist uiterlijk in 1943 via de krant van Eichmanns bestaan en was achttien jaar later helemaal op de hoogte van de stand van het onderzoek. Haar verwachtingen heeft Arendt meermaals uitvoerig beschreven. Ze verwachtte een duivelse, hoogintelligente moordenaar die als vele uit de wereldliteratuur bekende personages gefascineerd was door het kwaad. Nog in 1960 schreef ze: 'Hij was een van de intelligentste van de hele bende.' Wie de moed kon opbrengen om Eichmann te willen begrijpen, zou een beslissende stap zetten naar een begrip van de misdaden door de nazi's. 'Ik ben erg in de verleiding.'⁹

Deze filosofe met haar scherpe observatievermogen was niet de enige die in verwarring werd gebracht door Eichmanns daadwer-

kelijke verschijning. Wie de reportages over het proces erop naleest, treft bij nagenoeg elke volger, uit welk land ook, dezelfde eerste indruk aan: de Eichmann in Jeruzalem was een armzalige verschijning zonder het charisma dat iedereen in zekere mate aan de duivel toekent. De ss-Obersturmbannführer, die zoveel angst en terreur had gezaaid en vooral de dood van miljoenen op zijn geweten had, pleegde een aanslag op ieders aandacht met zijn ellenlange zinnen en zijn gezwam over het onvoorwaardelijk opvolgen van bevelen en de eed op de vlag.

Had zijn verbazingwekkend effectieve optreden de procesvolgers al in 1961 achterdochtig moeten maken? Er gingen stemmen van twijfel op, maar die klonken zacht en kregen ook totaal geen aandacht. Een belangrijk verschil tussen deze twijfelaars en de andere procesvolgers was dat de eersten bekend waren met op zijn minst grote delen van de ‘Argentijnse documenten’.

Het onderzoek naar de Holocaust stond in 1960 nog in de kinderschoenen, bewijsstukken ontbraken veelal en de behoefte om van de beklagde nieuwe zaken te vernemen was groot. Hannah Arendt koos voor de methode die ze had geleerd om tot begrip te komen: door het steeds opnieuw lezen, waarbij ze zich slechts richt op degene die schrijft en spreekt, en dit vanuit het uitgangspunt dat degene die schrijft en spreekt ook begrepen wil worden. Ze las nauwkeuriger dan bijna wie ook alle verslagen van de verhoren en het proces. Maar precies daardoor trapte ze in de val, want Eichmann voerde in Jeruzalem in feite slechts een maskerade op. Dat zag ze niet in, maar ze was zich er wel op indrukwekkende wijze van bewust dat ze nog niet tot dat begrip van het fenomeen Eichmann was gekomen dat ze graag had bereikt.

Geen ander boek over Adolf Eichmann, en waarschijnlijk ook geen ander boek over het nationaalsocialisme, heeft in Duitsland zoveel discussie opgeroepen als *De banaliteit van het kwaad*. Daarmee bereikte Arendt precies wat alle filosofen sinds Socrates meer dan wat ook nastreefden: de controverserene teneinde tot begrip te komen. Maar sinds het eind van de jaren zeventig heeft het refereren aan Hannah Arendt steeds meer het karakter van een afleidingsmanoeuvre gekregen. Inmiddels lijkt het erop dat Eichmann allang niet meer het onderwerp is, maar dat we liever over de toon van de discussies en de verschillende theorieën van het kwaad praten, en

dat men het daarbij ook graag beter wil weten dan deze filosofe anno 1961. Dat komt doordat zich sindsdien namelijk een gebeurtenis van doorslaggevende betekenis heeft voorgedaan: op zijn minst in theorie hebben we toegang gekregen tot heel andere bronnen dan waarover Hannah Arendt kon beschikken.

Vanaf 1979 zijn grote delen van de zogenaamde Sassen-interviews vrijgekomen, waardoor we nu kunnen zien wat Hannah Arendt en alle andere procesvolgers niet mochten zien: Eichmann kletsend in de pronkkamer van een vriend, daarbij omringd door oude kameraden, door nazi's die net als hij naar Argentinië zijn gevlucht. Toch heeft men zich slechts verbijsterend korte tijd in deze rijke bron verdiept, met tegenzin en bovendien met een merkwaardig gebrek aan nieuwsgierigheid. Dit hoewel sinds 1998 ook nog een aantal originele bandopnames zijn opgedoken die duidelijk maken wat bij zorgvuldige lezing altijd al te onderkennen was geweest, namelijk dat de bijeenkomsten in Argentinië veel meer inhielden dan slechts wat ontmoetingen tussen een journalist die op zoek was naar een verhaal en een voormalige nazi met trek in whisky die samen in herinneringen zwolgen. Wie daadwerkelijk iets wil inbrengen tegen Hannah Arendt, in plaats van maar te jammeren over het succes van haar boek, had het daarvoor benodigde materiaal allang in deze bron kunnen vinden. In plaats daarvan vertellen we na wat Eichmann in Israël heeft opgedist, houden we zijn dateringen aan, citeren we uit een uiterst dubieuze, bij een extremistische uitgeverij verschenen valse uitgave en laten we zelfs volkomen onbekende Eichmann-bronnen onder foutieve opschriften stof vergaren in archieven, hoewel die bronnen de spreekwoordelijke resistentie van historici tegen verrassingen danig op de proef zouden kunnen stellen. Zo is er in elk geval één ding dat we allemaal van Hannah Arendt moeten leren: bij het aanschouwen van iets onbekends in de verleiding komen er alles van te willen weten.

Mijn boek is allereerst een poging tot beschrijving van al het voorhanden materiaal en van de taak die ons daarbij wacht. Alleen al de geschiedenis van de 'Argentijnse documenten', die nu als een monstrueuze, ondoorgrondelijke puzzel over verschillende archieven zijn verdeeld, leidt tot onverwachte nieuwe inzichten in het 'fenomeen Eichmann', die stuk voor stuk nieuwe controverses waard

zijn. Om aansluitend onderzoek mogelijk te maken, bevat dit boek ook een beschrijving van de weg naar die bronnen, die hier voor het eerst uitvoerig besproken worden.

Ook *Eichmann in Argentinië* gaat de dialoog aan met Hannah Arendt, en dat niet alleen omdat mijn interesse in Eichmann jaren geleden is ontstaan door het lezen van *De banaliteit van het kwaad*. Ons begrip van de geschiedenis is zo afhankelijk van het moment waarop en de omstandigheden waaronder we die bestuderen dat niet zomaar afstand kan worden gedaan van een visie als die van Hannah Arendt. Dit vanwege haar moed om tot een duidelijk oordeel te willen komen, op het gevaar af ondanks al haar moeite nog steeds niet alles te weten. In het geval van een studie naar Adolf Eichmann komt daar nog een heel ander aspect bij. Een van de ingrijpendste inzichten uit het Eichmann-onderzoek is namelijk dat iemand volstrekt niet hoogintelligent hoeft te zijn om zelfs mensen die wél over een groot intellect beschikken ertoe te brengen zichzelf met hun eigen wapens te bestrijden, namelijk met de wens de eigen verwachtingen vervuld te zien. Dit mechanisme kunnen we echter slechts onderkennen als we steun zoeken bij denkers die dusdanig moedig met hun verwachtingen en oordelen omgingen dat ze zelfs hun tekortkomingen durfden te laten blijken.

De auteur van een boek als dit rest uiteindelijk alleen nog de taak de lezer vooraf te waarschuwen. Dat kan het beste met de woorden die Hannah Arendt aan een goede vriendin schreef voordat ze naar Jeruzalem vloog: ‘Het zou boeiend kunnen worden, afgezien van het feit dat het hoe dan ook verschrikkelijk wordt.’¹⁰

‘Mijn naam werd tot symbool’

Ik stond bekend als de bonte hond
Eichmann in 1957 tegenover Sassen

We weten nog altijd niet wanneer precies Eichmann besloot zijn leven voort te zetten in Zuid-Amerika. Zijn eigen verklaring voor zijn vertrek naar Argentinië luidde: ‘Ik wist dat in dit Zuid-Amerikaanse “beloofde land” goede vrienden op de kans wachtten me te helpen. Vrienden tegen wie ik open, vrij en trots kan zeggen dat ik Adolf Eichmann ben, voormalig Obersturmbannführer van de ss.’¹

Open, vrij en trots Adolf Eichmann kunnen zijn? Wat een hoge verwachtingen! Dat Eichmann dit inderdaad als reële mogelijkheid zag, lijkt zonder meer absurd, en dat niet alleen achteraf. De naam Adolf Eichmann stond voor de uitroeijing van de Joden door het nationaalsocialisme. Dat besepte de drager van deze naam maar al te goed. Niemand getroost zich uit vrije wil de moeite om onder een andere naam in den vreemde te gaan wonen. Eichmann had een goede reden om te vluchten: hij was gewoon te bekend om uiteindelijk niet onmaskerd te worden.

Te veel mensen kenden hem en waren op de hoogte van welk aandeel hij had gehad in de verdrijving en de moord op zovelen. Als ons dat vandaag de dag niet meer zo duidelijk is als het Eichmann toentertijd wel was, dan ligt dat aan het door hem in Jeruzalem gepresenteerde onvoorstelbaar effectieve beeld van zichzelf. Na zijn ontvoering in 1960 heeft hij er alles aan gedaan om in Jeruzalem het beeld op te roepen van een onbeduidend afdelingshoofd dat als vele anderen niet meer dan een ‘radertje in de machine’ van het moorddadige Derde Rijk was geweest, van een anonus die slechts door

een dwaling, door dom toeval en de lafheid van anderen ‘tot zondebok gemaakt’ werd, hoewel hij maar een onbetekenend officiertje zonder invloed was. Maar Eichmann wist heel goed dat dit gelogen was. Hij had allesbehalve hooguit in zeer kleine kring naam gemaakt, en evenmin raakte hij pas door het proces algemeen bekend. Hij had juist de reputatie een wezenlijk aandeel te hebben geleverd aan de misdaden waarom hij nu nog altijd berucht is.

Hij had zelf heel goed in de gaten dat de naam Adolf Eichmann steeds meer tot een symbool werd voor de uitroeiing van de Joden. Ook wist hij dat zijn superieuren en hij hierop steeds doelbewust hadden aangestuurd. Hij wilde ook allesbehalve ‘de man in de schaduw’ blijven, zoals hij zichzelf af en toe beschreef. Pas voor het gerecht in Israël wilde hij de indruk wekken van een ondergeschikt, volstrekt uitwisselbaar ambtenaartje zonder naam of faam. Maar wie zou zich niet onzichtbaar willen maken wanneer de doodstraf dreigt? Niettemin zijn velen overtuigd van het beeld van Eichmann als ‘de man in de schaduw’. Er zijn er ook die zijn vermeende onzichtbaarheid tot de sleutel achter het raadsel van zijn geslaagde carrière als massamoordenaar verklaren,² hoewel er ruim voldoende aanwijzingen zijn dat Eichmann uiterlijk vanaf 1938 geen onbekende meer was en evenmin slechts een plek in de schaduw ambieerde. Wie deze aanwijzingen natrekt, krijgt al snel een veel helderder beeld van deze sinistere man.

1. De weg naar de bekendheid

Iedereen mocht hem en zag hem graag verschijnen.

Rudolf Höss over Eichmann

Adolf Eichmann werd in 1932 lid van de NSDAP en de SS. Dat deed hij in Linz, waar hij als kind vanuit Duitsland naartoe was verhuisd omdat zijn vader daar kennelijk zijn maatschappelijke carrière een grotere kans gaf. De carrière van zijn zoon verliep anders. Hij streefde niet naar het voorzitterschap van de kerkenraad en evenmin wilde hij een functie binnen het bedrijf van zijn vader. Hij greep in 1933, na het verbod op de nationaalsocialistische beweging in Oostenrijk, zijn kans om een hoge partijfunctionaris uit Linz te volgen naar Duitsland en naar het centrum van de toen nieuwe politieke macht. Onduidelijk is of hij daarop heeft aangestuurd, goed was geadviseerd of het aanvoelde waar de macht zich het sterkst zou ontwikkelen, maar in elk geval kwam Eichmann in 1934 bij de Sicherheitsdienst van de SS terecht, bij de SD, die toen even klein als berucht was. Het was algemeen bekend dat de geleiding die zich achter deze afkorting verborg, een hoofdrol had gespeeld tijdens de Nacht van de Lange Messen. Elke latere poging van Eichmann om deelname van de SD daaraan te ontkennen en het vermeende feit als een 'vergissing' of het gevolg van een 'verwisseling' te bestempelen, mag als belachelijk gelden, aangezien Eichmann dan als enige in zijn omgeving onbekend was geweest met de luister die de veiligheidsdienst met zijn geheimzinnige bezigheden en zijn charismatische leider Reinhard Heydrich sindsdien aankleefde.³

Wie halverwege 1934 in dienst van de SD trad, kon weliswaar

niet op een hoog salaris rekenen, maar wel op de waardering en het respect van zijn partijgenoten. Niet in de laatste plaats kwam dit door de indrukwekkende werkplek: het imposante paleis op het adres Wilhelmstrasse 102 in het centrum van de macht, in de rijkshoofdstad Berlijn. Als man van nog geen dertig, die twee jaar daarvoor in Opper-Oostenrijk nog als – hoewel zeer succesvol – benzineverkoper werkte, had hij nauwelijks een grotere carrière sprong kunnen maken. Eichmanns idee dat hij dankzij deze stap vaste grond onder de voeten had gekregen, weerspiegelde zich in zijn besluit te trouwen en een gezin te stichten, wat hem binnen de SS vanzelfsprekend eveneens vooruit zou helpen. Hij trouwde met de vier jaar jongere Vera Liebl, afkomstig uit Mladé in het Sudetenland, die evenals haar twee broers, die beiden voor de Gestapo werkten, danig zou profiteren van de maatschappelijke opgang van haar man.

SD'ers namen vanaf het begin een bijzondere positie in. Ze vormden de aan de NSDAP gelieerde inlichtingendienst voor deze partij, waardoor bepaalde wetten en voorschriften niet voor hen golden. Voor hen geen militaire tucht bijvoorbeeld, met als gevolg dat het SS-uniform meestal in de kast bleef hangen. Vanaf april 1935 was normale partijleden elke persoonlijke omgang met Joden verboden, maar vanwege hun inlichtingentaak en vanuit hun opvatting dat het werk nooit klaar was, hanteerden SD'ers deze regel een stuk ruimer. Vooral het incognito inwinnen van inlichtingen werd gezien als een aantrekkelijk aspect van het werk. Eichmann dacht daar tientallen jaren later nog graag aan terug. Hij bezoekt bijeenkomsten van Joden, knoopt allerlei contacten aan, waarbij hij een geïnteresseerde en weetgierige indruk wekt,⁴ gaat op zoek naar een leraar Hebreeuws (wat zijn superieur hem echter tot twee keer toe verbiedt), verdiept zich net als al zijn collega's in de Joodse literatuur, bestudeert kranten en boeken van zeshonderd pagina's dik, onderhoudt internationale contacten en laat zich zelfs door een Jood uitnodigen voor een bezoek aan Palestina. Later zou Eichmann spreken van een 'studie die ten minste drie jaar heeft geduurd'.⁵ Dat zijn meerdere hem zo nu en dan moest vermanen omdat hij onvoldoende georganiseerd en punctueel was, laat hij echter onvermeld.⁶ Als er in de dossiers alleen melding was gemaakt van het koffiehuisgekeuvel, van teksten schrijven en voordrachten houden, en van avondjes met collega's waarop gemeenschappelijk de vakliteratuur werd doorge-

nomen, dan had je dit leven kunnen houden voor dat van een wetenschappelijk ingesteld, geletterd mens met weinig verfijnde politieke denkbeelden. Er was echter ook sprake van een nauwkeurig opgezet kaartstelsel waarin alle verraderlijke elementen een plaats kregen, van antisemitische propaganda, arrestaties en het samen met de Gestapo afnemen van verhoren. De SD vormde een ideologische elite en een machtsinstrument tegelijk. Precies daarin school voor de zelfverklaarde nieuwe generatie zijn aantrekkingskracht.

Als Eichmann vanaf halverwege 1937 meer in de (in dit geval Joodse) openbaarheid treedt, komt daaruit aanvankelijk het beeld naar voren van een jongeman die 'gewiekst en vlug van begrip' overkomt, maar die een onvriendelijke toon aanslaat zodra hij met zijn naam in plaats van zijn functie wordt aangesproken. 'Hij stelde er zelfs prijs op anoniem te blijven,' vertelde Ernst Marcus in een terugblik op de periode 1936-1937, 'en ervoer het als een belediging aangesproken te worden met zijn naam en niet met "commissaris", zoals het officieel moest.'⁷ Kennelijk kon ook Eichmann indertijd geen weerstand bieden aan het cliché van de anonieme macht in lange leren jassen, die kenmerkend was voor de begintijd van zowel de SD als de Gestapo, die door hun slachtoffers toch al alleen met veel moeite uit elkaar waren te houden.

Het bleef in het geval van Eichmann niet lang bij deze hang naar anonimiteit. Wanneer hij met zijn collega Herbert Hagen naar het Midden-Oosten reist, trekt hij de aandacht van de Britse geheime dienst, die vervolgens verhindert dat Eichmann de grens met Palestina oversteekt. Zijn foto komt in het bijbehorende dossier terecht.⁸ En ook in het Berlijn van eind 1937 kent men de naam van deze 'commissaris bij de Sicherheitsdienst' en gaat het verhaal dat hij 'ongelooflijk goed op de hoogte' is van zaken waarmee de nazi's zich voorheen nog niet bezig hoefden te houden. Hij heeft weet van het zionisme, van problemen met het transfereren van geld bij onvrijwillige emigratie, van interne Joodse discussies en van de meest uiteenlopende belangenorganisaties, personen en verenigingen.

Wanneer precies Eichmann zich van stille en discrete toeschouwer ontwikkelde tot een zeer aanwezig en heerszuchtig man, is nu nog maar moeilijk na te gaan. In Berlijn had hij in elk geval al uiterlijk juni 1937 deze reputatie verworven. Hij verknalde toen bijna het afscheidsfeest van rabbijn Joachim Prinz door zich als zo belang-

rijk voor te doen en zich zo op de voorgrond te dringen dat nage-
noeg niemand van de ongeveer tweeduizend gasten deze ss'er over
het hoofd heeft kunnen zien.⁹ Hij wist ook wie hem getypeerd had
als 'een vreselijk onsympathieke kerel. Als je hem een hand hebt ge-
geven, wil je die het liefst meteen wassen.' Voor de zekerheid had
hij dit bij zijn superieuren al rechtgezet met de woorden: 'Ik geef die
Joden nooit een hand.'¹⁰ De tijd waarin hij op discrete wijze infor-
matie inwon was duidelijk voorbij.

Deze verandering volgde op de nieuwe taakopvatting van de Si-
cherheidsdienst: de leden wilden niet langer op de achtergrond blij-
ven, maar eisten voor de SD de leidinggevende rol op in de anti-
Joodse politiek. Op dit prestigieuze terrein, dat Hitler zo na aan het
hart lag, waren met de invoering in 1935 van de Neurenberger ras-
senwetten allerlei nieuwe mogelijkheden ontstaan.¹¹ Niet in de
laatste plaats dankzij Eichmann bereikte de SD het doel van meer
invloed al in het daaropvolgende jaar. De dienst had vol ongeduld
gewacht op het moment dat hij eindelijk duidelijk kon maken waar
hij stond en dat hij 'de tegenstander' kon laten merken dat er een
andere wind was gaan waaien. Of om met Eichmann, in een van
zijn onnavolgbaar kromme metaforen te spreken: 'Ze merken ein-
delijk dat hier een bom begint in te slaan.'¹² Eind 1937, begin 1938
was Eichmann dus een bekende naam binnen de Joodse gemeen-
schap van Berlijn. Kennelijk interesseerde het hem inmiddels ook
niet meer dat hij steeds vaker werd opgemerkt 'door de tegenstan-
der'.

De zelfpromotie van een elite-eenheid

Ook binnen de eigen gelederen groeide Eichmanns bekendheid
met de prominentere positie van de SD. Aanvankelijk waren het al-
leen de lagere functionarissen die hem leerden kennen dankzij zijn
voordrachten op scholingsdagen, maar vervolgens breidden zijn
contacten zich snel uit. Opeens diende hij samen te werken (wat
niet altijd even soepel verliep) met andere instanties, zoals het mi-
nisterie van Buitenlandse Zaken, de Gestapo of het ministerie van
Economische Zaken, doordat vele instanties betrokken waren bij
de onvrijwillige emigratie van de Joden. Maar het was ook Hey-

drich die met zijn propaganda op een handige manier bekendheid gaf aan de SD en de Joodse afdeling II/112. Zo kwamen alleen al in januari 1937 meer dan driehonderd personen een kijkje nemen op afdeling II/112. Onder hen waren niet alleen officieren van de militaire academie en van het ministerie van Oorlog, maar ook Joachim von Ribbentrop, de toekomstige minister van Buitenlandse Zaken, en het hoofd van de Joegoslavische geheime politie.¹³ Tot de werkzaamheden van de afdeling behoorden voordrachten voor de jeugdorganisaties van de partij, maar ook dienstreizen naar Opper-Silezië en de Rijkspartijdag.¹⁴ Daar verscheen Eichmann als gast van Julius Streicher omdat een van diens medewerkers gebruik had mogen maken van een contact van Eichmann.¹⁵ Ondanks het feit dat zijn trip naar Palestina door het Britse toegangsverbod op een fiasco uitdraaide, kreeg Eichmann al in 1937 de status van ‘onbetwist deskundig’ voor ‘Joodse kwesties’.

Blijkbaar beschikte hij al vroeg over het talent om ook met mislukte projecten zijn reputatie op te vijzelen. Zelfs in Israël beweerde Eichmann nog altijd dat hij het land kende omdat hij het zelf bezocht zou hebben. In elk geval maakte hij met zijn ‘vakkennis’ indruk op de nazi’s, wat hij niet onder stoelen of banken stak: ‘In de jaren 1934-1936 was ik een leerjongen. [...] Toen ik naar Palestina reisde was ik al gezel. En toen ik terugkeerde, verkreeg ik de meesterstitel.’¹⁶ Ook al zal niet iedereen met wie Eichmann in de jaren 1934-1938 in Berlijn kennismaakte zich zijn naam en gezicht hebben herinnerd, velen wisten van het bestaan van de Jodenafdeling van de SD en van wat daar gebeurde. Een medewerker van deze afdeling kon uit hoofde daarvan dan ook de aandacht trekken. Wie bedenkt hoe groot Eichmanns talent voor allesbehalve bescheiden zelfpromotie was, beseft dat hij van deze mogelijkheid rijkelijk gebruik zal hebben gemaakt.

De kleine minister-president

Midden maart 1938 ondergaat Oostenrijk de zogenaamde Anschluss en wordt Eichmann overgeplaatst naar Wenen als het hoofd van een speciale eenheid van afdeling II/112. Daarmee treedt hij definitief in de openbaarheid. Van meet af aan laat hij duidelijk weten

welk beeld van hem dient voort te leven. Tijdens een bijeenkomst waarvoor alle prominente vertegenwoordigers van het Weense jodendom bijeen zijn getrommeld, pronkt Eichmann niet alleen met zijn zwarte uniform en rijzweepje, maar ook met zijn kennis van Joodse organisaties en van de geschiedenis van het jodendom en het zionisme. Adolf Böhm, die dan zojuist het tweede deel van zijn *Geschichte der zionistischen Bewegung* heeft voltooid, moet aanhoren hoe Eichmann zich tot een van zijn meest enthousiaste lezers bestempelt en ook inderdaad hele pagina's van het eerste deel uit het hoofd kent.

De vijfenzestigjarige Böhm beseft echter vooral dat de ss de door hem zo moeizaam verzamelde kennis gebruikt om door te dringen tot Joodse organisaties en het inzet als wapen tegen de Joden zelf. Eichmann deelt hem bovendien mee dat hij in het derde deel een omvangrijk hoofdstuk over zichzelf verwacht. Adolf Eichmann als wegbereider van het zionisme? Dat Adolf Böhm deze gedachte niet kon verdragen en dat hij ook nooit meer een letter op papier heeft gezet, is dan ook zeer te begrijpen, nog afgezien van wat daarna allemaal stond te gebeuren.¹⁷

Het beeld dat Eichmann van zichzelf neerzet lijkt niet meer op dat van een bedeesde, terughoudende en onderdanige man. Hier eist iemand die slechts lid is van een nog altijd kleine ss-organisatie voor zichzelf een plek in de wereldgeschiedenis op. De zogenaamde ideologische elite van het Herrenvolk kan zich niet met meer zelf-overtuiging presenteren. Of om de indruk die hij wekte te beschrijven in de woorden van een ooggetuige:¹⁸ 'Vervolgens maakte Eichmann zijn opwachting als een jonge god. Hij zag er toentertijd perfect uit: groot, zwart, glanzend [...].' Hij gedraagt zich ook als de gebiedster over arrestaties en vrijlatingen, beslist over het verbieden en het weer toestaan van organisaties, stelt zich op als initiatiefnemer en censor van een Joodse krant en zelfs als beslissende instantie in de kwestie wie zich de gelden van de Joodse gemeente mag toe-eigenen.¹⁹ Dat de machtsverdeling onder de nationaalsocialisten in Wenen van meet af aan allesbehalve duidelijk is en dat hun optreden vooral wordt gekenmerkt door competentiestrijd,²⁰ verandert niets aan het feit dat Eichmann erin slaagt een machtspositie tegenover de buitenwereld te veroveren en in stand te houden. 'Ik heb iedereen hier helemaal in de hand. Niemand durft iets te

doen zonder eerst ruggespraak met mij te houden,' schrijft Eichmann aan zijn meerderen in Berlijn. De trots die daaruit spreekt is evident: 'In elk geval zit ik iedereen flink achter de broek. Neem dat maar van me aan.' Even trots maakt hij melding van zijn leiding over de gedurende korte tijd gepubliceerde *Zionistische Rundschau*: 'Dat wordt in zekere zin "mijn" krant.'²¹

Zijn bekendheid ontwikkelt zich even snel. Al vanaf eind maart duikt Eichmanns naam op in brieven en verhalen²² van Joden in de provincie en het buitenland. Zo verspreidt zich het beeld van een Eichmann die overal verklaarde 'dat hij uitverkoren was tot het voeren van de leiding over Joodse aangelegenheden in Wenen'.²³ Hij was de hoogste nationaalsocialist die contact met vertegenwoordigers van Joodse gemeenschappen en organisaties had. 'De Joden,' zo luidt Tom Segevs rake typering, zagen hem 'als één van de twee Adolfs'.²⁴ Eichmann was het gezicht van Hitlers beleid tegenover de Joden, en dat niet alleen in Joodse ogen. Het door Eichmann zelf geïnstigeerde contact met internationale Joodse organisaties, waarvan hij hun medewerking maar vooral hun middelen wilde teneinde het aantal emigranten te laten stijgen, versterkte dit imago. Velen gingen onvrijwillig in ballingschap met de naam Eichmann op de lippen. David Ben-Goerion zou al drie maanden na het oorlogsbegint voor de eerste maal in zijn dagboek de naam Eichmann noteren.²⁵

Toen Eichmann in 1938 officieel de leiding kreeg over de nieuw opgerichte Zentralstelle für jüdische Auswanderung (het Centraal Joods Emigratiebureau) groeide ook binnen eigen gelederen zijn bekendheid snel. Toen Heydrich in eigen persoon Eichmann vroeg naar Berlijn te komen voor een vergadering onder leiding van Göring, waarmee hij hem de kans gaf voor invloedrijke mannen als Goebbels, Frick, Funk en Stuckart te schitteren met zijn 'ervaringen [...] met de praktische organisatie'²⁶ en met de indrukwekkende aantallen emigranten die op zijn conto werden geschreven, verwierf Eichmann ook in deze kring definitief de reputatie een neus te hebben voor de 'onconventionele oplossing', een van de toverwoorden van die tijd.

Ondertussen maakte de Zentralstelle furore als een boven andere instanties staande organisatie. Verscheidene ministeries en kopstukken van het nationaalsocialisme stuurden afgevaardigden naar Wenen om dit experiment in ogenschouw te nemen.²⁷ Dat sloot

perfect aan op de nationaalsocialistische ideologie, omdat het de gebruikelijke bureaucratie achter zich liet en in plaats daarvan onorthodox, snel, doortastend en effectief te werk ging. ‘Zo drong mijn naam van de ene op de andere dag door tot aan de RF [Reichsführer-ss Heinrich Himmler] en de andere ministeries.’²⁸ Het concept sloeg dermate aan dat Göring het ook in Duitsland wilde doorvoeren. Niet zonder reden koesterde Eichmann de hoop daarbij zijn zegje te mogen doen. Ook Heydrich liet de mogelijkheid tot een bezichtiging van de Weense burelen niet aan zich voorbijgaan. Hij noemde Eichmann in zijn typische, vaak moeilijk te ontwarren mengeling van lof, ironie en propaganda zijn ‘kleine minister-president’.²⁹

Eichmann beseftte maar al te goed dat binnen het nationaalsocialistische systeem reputatie gelijkstond aan macht: ‘Door dit alles steeg ik meteen een heel eind in de organisatie.’³⁰ Als tweeëndertigjarige heeft hij al duidelijk een plek veroverd tussen de nationaalsocialistische elite. Hij is te gast op het Weense filmbal, behoort tot degenen die bij het binnenmarcheren van Bohemen en Moravië de parade afnemen en ontvangt van nazileiders geschenken met opdracht.³¹ Zijn positie is zo boven elke discussie verheven dat hij zelfs toestemming krijgt om met eigen personeel experimenten op te zetten als de eerste werkkampen voor Joden³² in Oostenrijk (Doppl en Sandhof). Zijn meerderen zijn zo tevreden over hun innovatieve Weense medewerker dat ze zelfs een geval van ambtelijke zelfverrijking negeren.³³

In deze periode, zo zou hij in 1957 zeggen, ‘had ik het idee rijkscommissaris voor Joodse aangelegenheden’ te worden. Zijn plan werd slechts ‘gedwarsboomd’ doordat anderen hem zijn carrière benijdden.³⁴ Dat op het Weense bureau nog meer voortrekkers en mensen met ideeën werken,³⁵ is geen belemmering voor het imago dat Eichmann zich aanmeet, vooral niet omdat dit Joden betrof die hij zich pas weer herinnert als hij zich tientallen jaren later voor het gerecht moet verantwoorden voor zijn aandeel in de moord op vele miljoenen.

In Wenen en in de jaren daarna is hij echter zeer bedreven in het zichzelf verkopen als dé man van dat moment, en eind 1938 laat hij zijn ‘unieke instituut’ in het zonnetje zetten door de geïllustreerde zondageditie van de *Völkischer Beobachter*³⁶ en zelfs door de *Pester Lloyd*.³⁷ Ook al wordt zijn naam daarin niet genoemd, het arti-

kel wemelt van de typische Eichmann-formuleringen. Van meet af aan bedrijft hij ook volop pr.

De ongekroonde koning der Joden

Begin maart 1939 moesten de vertegenwoordigers van de Joodse gemeenschap in Berlijn komen opdaven bij Eichmann. Hoe het er daarbij toeging laat zich reconstrueren met behulp van de herinneringen van de deelnemers die de oorlog hebben overleefd. Volgens Benno Cohn,³⁸ die samen met Paul Eppstein, Heinrich Stahl, Philipp Koczower en vermoedelijk Arthur Lilienthal een in burger geklede Eichmann en een geüniformeerde hoge ss'er aantrof, was het een op zijn zachtst gezegd onaangename bijeenkomst. Eichmann zette vol de aanval in op de gedaagden, schreeuwde en dreigde met het concentratiekamp voordat hij bekendmaakte dat de volgende dag in Berlijn de Reichszentrale für jüdische Auswanderung (het Rijksbureau voor Joodse Emigratie) open zou gaan. Cohn, die in 1961 zou getuigen in het proces tegen Eichmann, herinnert zich het begin van het gesprek: 'Het begon met een hevige aanval van Eichmann op de vertegenwoordigers van de Duitse Joden. Hij had een map met krantenknipsels bij zich, uit buitenlandse kranten vanzelfsprekend, waarin hij was afgeschilderd als een bloedhond die de Joden van het leven wilde beroven. Hij las ons passages uit het *Pariser Tageblatt* voor, vroeg ons of het klopte wat daarin stond en zei dat de informatie uit onze kringen afkomstig moest zijn. "Wie heeft er met Landau van het ITA gesproken? Hij moet dit van jullie hebben!"'

Eichmann had zijn naam dus aangetroffen in de 'emigrantentpers', wat hem duidelijk weinig welgevallig was. Waarom reageerde Eichmann begin 1939 plotseling zo agressief op een artikel over zijn persoon dat bovendien was verschenen in een door de 'tegenstander' uitgegeven exildagblad?

Eichmann vertelde in Argentinië en ook in zijn Israëliëse gevangenis niet zonder trots over deze eerste keer dat hij zijn naam in de krant las. Het zou 'een hoofdartikel met de kop "De ongekroonde koning der Joden"'³⁹ zijn geweest. Hoezeer Eichmann onder de indruk was van zijn naamsvermelding, blijkt alleen al uit deze herin-

nering, want het artikel en de kop betroffen niet zijn persoon en het was evenmin een hoofdartikel. Het ging om precies te zijn om de laatste zin van een artikel in de rechterkolom op de voorpagina van de *Pariser Tageszeitung*, een in Frankrijk verschijnende Duitstalige exilpublicatie die de voortzetting vormde van het *Pariser Tageblatt*.⁴⁰ Op 15 februari 1939 kon men in de rubriek ‘Aus dem Reich’ het volgende lezen:

Gestapo dwingt tot emigratie

Berlijn, 14 februari

Het ‘ITA’ meldt dat driehonderd Joden uit Breslau vorige week van de Gestapo plots het bevel kregen ogenblikkelijk een schip te charteren en binnen een week naar Shanghai te emigreren. Toen de Breslauer Joodse gemeenschap verklaarde niet over voldoende middelen te beschikken om het schip te huren, liet de Gestapo weten ‘deze kwestie te zullen regelen’. Nog dezelfde dag legde de Gestapo bij de drie welvarendste Joden uit Breslau beslag op het benodigde bedrag. De noodgedwongen emigratie vindt echter vooralsnog niet plaats omdat de scheepvaartmaatschappij een garantie in baar geld verlangt voor de terugreis mocht het transport niet toegelaten worden in Shanghai.

De Gestapo blijft onverminderd druk uitoefenen op de uit de concentratiekampen vrijgelaten Joden om snel tot emigratie over te gaan. Duizenden onlangs vrijgelaten Joden belegeren buitenlandse consulaten en kantoren van Joodse organisaties in vooral Berlijn en Wenen in de hoop dat hun een mogelijkheid tot emigratie wordt geboden, waarbij de eindbestemming en de reisomstandigheden hun onverschillig zijn. Voor allen dreigen opnieuw arrestatie en opsluiting in een concentratiekamp mochten ze er niet in slagen om binnen een veelal uiterst korte termijn Duitsland te verlaten.

Naar verluidt wordt het in Berlijn op te zetten centrale emigratiebureau voor Joden nog in de loop van deze week geopend, en wel in het grote gebouw waarin voorheen de Joodse Broedervereniging was gehuisvest. Het komt onder leiding te staan van de in Wenen onder de bijnaam ‘De ongekroonde koning der Joden’ bekendstaande ss-officier Eichmann.